

FERENCZI ÉS FREUD — ÚJRA

AZ ANALITIKUS IS EMBER*Gondolatok Ferenczi Sándorról**Benedek László*

Ferenczi Sándor az egyetemes és a magyar pszichoanalízis talányos alakja. Pályája üstökösként ível felfelé az első világháború előtt, s néhány év alatt a nemzetközi analitikus mozgalom egyik meghatározó egyéniségévé emelkedik. Később azonban Ferenczi helyzete, megítélése megváltozik. Az analitikus mozgalomban felerősödnek a Ferenczivel szembeni kritikus hangok. Freud álláspontja kezdetben ambivalens Ferenczi új eszméi iránt, majd a Mester is elfordul tőle. Ferenczi új koncepciókat, új megközelítést dolgoz ki a pszichoanalízis terápiás alkalmazására, az aktív technikát, a relaxációs technikát, majd a kölcsönös analízist. Az aktív technikát udvarias értetlenség fogadja, Ferenczi utóbb visszavonja ezt a koncepcióját. A relaxációs technika zajos elutasítást vált ki a nemzetközi közvéleményből, a kölcsönös analízis gyakorlatát Ferenczi már be sem meri vallani. Halála hosszú időre pontot tesz egy nagyívű pályára. Freud így ír nekrológiájában Ferencziről: „Nehezen hihető, hogy tudományunk története meg fog feledkezni róla” (Freud, 1933).

Látnoki szavak. Analitikusnak sem kell lenni ahhoz, hogy az ember ne a nehezen hihetőre, hanem a megfelelőzésre figyeljen fel. Így is tett az analitikus közvélemény. Ferenczi Sándorról hosszú időre elfeledkezett. Hogy ez miért történt így, arra a következő fejezetben visszatérünk. Hazánkban a háború előtt a budapesti iskola híven ápolta Ferenczi emlékét. A háború után azonban, s különösen a sztálini években Ferenczi neve eltűnt a magyar közgondolkodásból, ami persze érthető. Ki sem lehetett ilyen szavakat ejteni, hogy pszichoanalízis. Amikor azonban az analitikus mozgalom újraéledt, a magyar analitikusok is mintha elfeledkeztek volna egykori alapítójukról. Illó tiszteletadás 1973-ban, Ferenczi születésének századik évfordulóján, aztán hosszú ideig megint semmi. 1982-ben, csaknem ötven évvel Ferenczi halála után jelenik meg egy válogatás Ferenczi műveiből.

Freud kijelentése mint fátumszerűen ült emléke felett, s csak az elmúlt évtizedekben

éledt fel Ferenczi hosszú Csipkerózsika-álmából. A hetvenes években felfedezte őt a francia pszichoanalízis, a nyolcvanas évek fordulóján a német és az amerikai, s a kilencvenes évekre végre tudatára ébredt a magyar iskola is egykori mestere jelentőségének. Napjainkban valóságos Ferenczi reneszánsznak vagyunk tanúi.

Mi a titka ennek a kalandos életpályának? Mivel magyarázható az életműnek ez a változó megítélése? Ezekre a kérdésekre keres választ a jelen dolgozat.

Ferenczi műveiről, életéről számos tanulmány született. Ma már a Ferenczi recepció is polcokat töltene meg egy pszichoanalitikus könyvtárban. Dolgozatban ezért elsősorban Ferenczi személyére koncentrálok. Azt próbálom megvizsgálni, hogy milyen élettörténeti események, s milyen személyiségvonások alakították Ferenczi pályáját. Hogyan reagált Ferenczi, az ember az analízis és személyes életének kihívásaira? Hogyan fogadta Ferenczit, az embert a nemzetközi és a hazai közvélemény? Tudjuk jól, hogy Ferenczi személyét a nevezetes Jones-i vélemény Ferenczi lappangó pszichotikus hajlamairól hosszú időre diszkreditálta. Ez utóbbit Bálint, majd Hermann felháborodott hangon utasította vissza. Árnyalja a képet azonban, ha tudjuk, Bálint Ferenczi egykori *Naplóját* majd harminc éven át a fiókjában őrizte, mert nem látta időszerűnek a kiadatását. Olyan ez, mint a családterápiából jól ismert családi titok. Én is tudom, te is tudod, de azért mindketten hallgatunk róla. Mígnem jön egy új generáció, és megkérdi azután, miről hallgatnak itt ezek? Ez a kérdés foglalkoztat engem is.

Ferenczi a kortársak és az utókor megítélése szerint

Ferenczi 1908-ban csatlakozik az analitikus mozgalomhoz. Ettől kezdve odaadó híve Freudnak és tanainak. Freud is értékeli Ferenczi barátságát. Jones szerint „Freudot gyorsan megejtette Ferenczi lelkesedése és élénk, spekulatív észjárása ... Freud mindvégig beható, atyai érdeklődést tanúsított Ferenczi magánélete és problémái iránt. Gyakran töltötték együtt szabadságukat, 1908 és 1933 között ezernél több levelet váltottak” (Jones, 1973).

A csatlakozástól 1919-ig Ferenczi és az analitikus mozgalom kapcsolata töretlen fejlődést mutat. Ferenczi aktívan dolgozik, szervez. 1910-ben javasolja egy nemzetközi pszichoanalitikus egyesület létrehozását, 1913-ban megalapítja a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesületet, tagja lesz a pszichoanalízis védelmére alakuló Bizottságnak, 1918-ban a nemzetközi egyesület elnöke lesz, Budapesten katedrát kap, majd az *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* (IZP) című folyóirat egyik szerkesztőjeként tevékenykedik. 1919-ben az alakuló kiadó, a Psychoanalytischer Verlag egyik igazgatója lesz.

A huszas években azonban fontos változások történnek Ferenczi életében, amelyek az analitikus közélettel való kapcsolatában is megmutatkoznak. A fehérterror időszak nem kedvez az analitikus munkának, Ferenczit katedrájáról lemondatták, a nemzetközi egyesület elnöki tisztét Freud javaslatára Jones-nak adja át. A várakozásokkal ellentétben Budapest helyett Berlin lesz, Bécs mellett, a pszichoanalízis második központja. Míg a tizes években Ferenczi és Rank számítottak Freud legközvetlenebb híveinek, a huszas években Abraham és Jones befolyása nő meg. Szerepet játszik ebben Ferenczi és Rank közös műve, az *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*, amely főként a berliniek részéről

számos kritikára ad okot, Rank születési trauma elmélete és Ferenczi úgynevezett aktív technikája nemkülönben. Mindezek hatására Rank szakít az analitikus mozgalommal, Ferenczi pedig elszigetelődik. Jones így tudósít erről a küzdelemről 1924-ből:

„De sem a legyűrhetetlen Abraham, sem én nem hagytuk annyiban a dolgot. Mihelyt a kongresszuson alkalmunk nyílt rá, közösen sarokba szorítottuk Ferenczit, és Abraham nyíltan megmondta neki, olyan útra lépett, amely eltéríti magától a pszichoanalízistől” (Jones, 1973).

Freud kezdetben óvatosan támogatja Ferenczi és Rank újításait. Így ír a Bizottság tagjaihoz címzett körlevelében:

„Amennyiben technikai kérdésről van szó, arról, hogy munkánkat praktikus okokból másképpen is végezhetjük-e, mint eddig, teljesen jogosultnak vélem a két szerző kísérletét. Majd elvállik, milyen eredménnyel járnak. Mindenképpen óvakodunk kell attól, hogy már a kezdet kezdetén eretneknek bélyegezzünk egy ilyen vállalkozást ...”. A végén azonban hozzáteszi: „A magam részéről folytatom »klasszikus« analíziseimet ...” (Jones, 1973).

Szólnunk kell még Jones Ferencziről alkotott véleményéről. Jones nem fukarkodik a dícsérő jelzőkkel, Freud-életrajzában azt állítja róla, hogy „ő volt valamennyiünk közül a legragyogóbb elme”, másutt ezt írja, „meleg szívű, szeretetre méltó, nagyvonalú ember volt”. Saját analíziséről pedig így ír: „... 1913-ban Budapestre utaztam Ferenczihez, és több hónapon át, napi két-három órás beható analízisben volt részem. Nagy segítséget nyújtott ez személyes nehézségeim legyűréséhez, ... Módom nyíltott arra is, hogy első kézből ismerjem meg Ferenczi kiváló szakmai tudását” (Jones, 1973).

A harmincas évekig többnyire elismeréssel ír Ferencziről, ám ekkor úgy véli, hogy erőt vettek rajta „lappangó pszichotikus” hajlamai. Jones erre a „tényre” vezeti vissza Ferenczi terápiás „eltévelyedését” és Freuddal való konfliktusát is.

Jones-nak ez a véleménye műve első megjelenésekor, 1953-ban meglepetést keltett, korábban ugyanis az irodalomban nem szerepelt utalás Ferenczi elmebetegségére. Federn például így ír Ferencziről:

„Igen nagy volt a varázsa ennek a személyiségnek. Ha Freud három libidinális típusát vesszük tekintetbe, akkor az ember alkotókedve a nárcizmusnak, kötelességtudata a felettes-én kényszerének és tevékenysége az erosznak felel meg. Normális emberben e három típus keveredik. Ilyen ember volt Ferenczi. Távol állt tőle minden banalitás. De nála a normalitás magas fokú alkotókedvből, kötelességtudatból és tevékenységből tevődött össze. Mindhárom a vidámság alaptónusa hatotta át, napi munkája nyomán örvendetes alkotások keletkeztek, melyekből személyes varázsa áradt” (Federn, 1933).

Eitington a pszichoanalízis romantikusának nevezte Ferenczit. Roazen egykori analitikusokat és pácienseket megszólaltató könyvében így írt róla:

„Mindenki szerint, aki Ferenczit utolsó éveiben bizalmasan ismerte, merő koholmány volt mindaz, amit Jones mint »köztudott tény« említett Ferenczi lappangó pszichotikus hajlamairól és elméjének szerencsétlen megbomlásáról. Sokan Ferenczit tartották a legmelegebbnek, a legemberibbnek és a legérzékenyebbnek a korai pszichoanalitikusok közül” (Roazen, 1980).

Roazen egyébként hosszasan nyomozott a Jones-diagnózis eredete után. Megállapította, hogy Ferenczi neve még nem szerepelt a feltételezett örültek listáján Jones 1933. június 20-án, tehát egy hónappal Ferenczi halála után kelt, Brillnek írott levelében.

Bálint felelősségre vonta Jonest Ferenczi utólagosan feltételezett betegsége ügyében. Jones válaszában azt írta, hogy „egy szemtanú megbízható bizonyítékán alapult, amit Ferenczi utolsó napjairól írtam”. Roazen már idézett könyvében arra a következtetésre jutott, hogy a megbízható szemtanú valószínűleg Freud lehetett, aki egy levelében „paranoidnak” nevezte Ferenczit (Roazen, 1980). Újabb kutatások (Masson) fel is fedezték és közzétették Freudnak e Jones-hoz írott levelét (Masson, 1984). Ugyancsak visszautasította Jones diagnózisát Hermann, aki úgy vélte, Jonesnak igencsak érdekében állt megtépzni Ferenczi nimbuszát (Hermann, 1991). Roazen is feltételezte, hogy Jones soha nem tudta megbocsátani neki, hogy analizálta őt, míg Ferenczit maga Freud analizálta.

Ferencziről halálát követően azonban elfeledkezett az analitikus közvélemény. Freud kétszer tesz még említést róla, későbbi művében, „A befejezett és a végnélküli analízis” c. munkájában. Az egyik helyen így ír:

„Egy analitikus kezelés időtartamának lerövidítése kétségkívül kívánatos dolog ... A hipnotikus befolyás kitűnő eszköznek látszott célunk eléréséhez; ismeretes, hogy miért kellett róla lemondanunk. A hipnózis pótlására eddig nem találtunk semmit, de ebből a szempontból nézve érthetőek azok a — sajnos — hiábavaló fáradozások, melyeknek az analízis olyan mestere szentelte élete utolsó éveit, amilyen Ferenczi volt” (Freud, 1937).

A másik utalás Ferenczire témánk szempontjából érdekesebb, bár Freud itt nem nevezi nevén sem Ferenczit, sem önmagát. Freud itt kitér egy bizonyos férfi páciens esetére, akinek analízise során a negatív áttételnek nyoma sem volt, az analízis sikeresen befejeződött. Évek múltán azonban a férfi szemrehányásokkal illetve analitikusát, mivel ellenséges attitűdöt tapasztalt önmagában egykori analitikusa iránt. Az analitikusnak — mint mondta — tudnia kellett volna, hogy az áttételes reakció sohasem lehet csupán pozitív, figyelembe kellett volna vennie a negatív áttét lehetőségét is. Az analitikus azonban azzal védekezett, hogy az analízis alatt nem volt jele semmilyen negatív áttételnek (Freud, 1937). Judith Dupont is megerősíti, hogy ez az utalás Ferenczinek Freudnál folytatott analízisére vonatkozik (Dupont, 1988).

Ferenczi agyonhallgatására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a wiesbadeni kongresszuson elhangzott „Nyelvezavar a felnőttek és gyermek között” című előadásának a publikálására csak tizenhat évvel később, 1949-ben került sor. Igaz, 1938-ban *Bausteine zur Psychoanalyse* címen német nyelven megjelentek Ferenczi munkái Bálint erőfeszítésének köszönhetően, ezt követően azonban Ferenczi hosszú időre „eltűnt” a pszichoanalízis irodalmából. Ferenczi emlékét csak a hűséges tanítvány, Bálint ápolta Angliában, aki 1958-ban, 1964-ben, 1966-ban és 1970-ben is publikált Ferencziről. Rajta kívül Angliában Melanie Klein, Amerikában Alexander, Lóránd, Horney és Fromm hivatkozik olykor Ferenczire.

A hetvenes években azonban feltámadt Ferenczi emléke. Franciaországban Dupont, Barande, Grunberger ír Ferencziről. A maga önálló útját kereső francia pszichoanalitikus iskola egyik előfutárát éppen Ferencziben véli megtalálni. A nyolcvanas évek közepén

francia nyelven megjelenik Ferenczi *Klinikai Naplója*, majd a kilencvenes években a *Freud–Ferenczi levelezés*. Az újabb francia generációban szinte megszokottá válik Ferenczi említése, például Sabourin, Reverzy, Brabant munkáiban.

Német nyelvterületen Dahmer, Paál, Walter, Cremerius publikál Ferencziről. Másodízben németül jelent meg a *Klinikai Napló*. Ugyancsak német nyelvterületen publikál Harmat Pál, a Magyarországról emigrált kutató. Franciaul és németül egyaránt ír a budapesti iskola Genfben élő „nagykövete”, André Haynal.

A nyolcvanas években angolszász nyelvterületen is, elsősorban Amerikában újrafelfedezik Ferenczit. 1980-ban megjelenik az első csaknem teljes angol nyelvű kiadás Ferenczi műveiből, a Brunner/Mazel kiadónál. 1988-ban lát napvilágot a *Klinikai Napló*, s megjelent a *Freud–Ferenczi levelezés* angol nyelvű kiadásának első kötete is. Gedo, Hoffer, Aron és Harris, Rachman, Fortune és sokan mások újabb és újabb munkákkal gazdagítják a Ferenczi-irodalmat.

Hazánkban 1973-ban konferencián ünnepelték meg Ferenczi születésének századik, halálának negyvenedik évfordulóját. Ez a konferencia jeladásnak is tekinthető a Ferenczit illető csaknem negyven éves „hírvárlat” feloldására. Ezt követően Rajka publikált egy cikket Ferencziről az *Orvosi Hetilapban*. 1976-ban Buda Béla írt elemző tanulmányt Ferenczi munkásságáról. 1982-ben Linczényi Adorján szerkesztésében jelent meg egy válogatás Ferenczi munkáiból *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében* címmel. Ferenczi valódi újrafelfedezése Magyarországon a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulójára tehető, 1988-ban jelent meg Hidas Görgy kezdeményezésére a Ferenczi Sándor Egyesület, és 1990 óta jelenik meg a *Thalassa* című folyóirat.

Ferenczi alkotói periódusai

Ferenczi munkásságát három nagyobb periódusra lehet bontani, amelyek között élettörténetileg meghatározó események húznak választóvonalat. Az első szakasz 1908-tól 1919-ig tart. Hollós ezt a periódust a „kirobbanás időszakának” nevezi. Ezidő alatt Ferenczi tanít, szervez, kutat, harciasan vitázik, s mintegy nyolcvan dolgozatot publikál. Közöttük olyan a pszichoanalízis irodalmában alapvető jelentőségű munkákat, mint az *Indulatáttétel és magabavetítés*, a *Hipnotikus hatások lelki elemzése* és *A valóságérzékelé fejlődésfokai és azok patológikus visszatérése*. Nem kevésbé érdekesek irodalmi művek analitikus vonatkozásait kutató elemzései, a Goethe, Anatole France, Paracelsus, Lotze, Ostwald tanulmány, valamint Ferenczinek az analitikus helyzetre vonatkozó apró, igen bevilágító feljegyzései. A *Patoneurózisok*-ról írt dolgozatát a pszichoszomatikus szemlélet előfutárának tekinthetjük. Ezidőtájt a freudi tanok éleseszü, sokszor hevesen vitázó védelmezője mindazokkal szemben, akik az analízist kritizálják. Heves stílusban támad Bleuler, Jung és Adler iskolája ellen, az úgynevezett bordeaux-i iskola tanait pedig hosszú dolgozatban, pontról-pontra igyekszik megcáfolni. Hollós „psychoanalyticus militans”-nak nevezi őt ebben az időszakban, Freud is ekkor keresztelt el „nagyvezírem”-nek. Ferenczi munkásságát számos kötetben foglalja össze, 1914-ben jelenik meg az *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán*, 1918-ban *A hisztéria és a patoneurózisok* című kötet, s 1919-ben *A pszichoanalízis haladása*.

Ferenczi életében az 1919-es évben jelentős események történnek. Ekkor köt házasságot Pálos Gizellával, akihez évek óta bensőséges kapcsolat fűzi. Mint említettük, kinevezik a pszichoanalízis rendes tanárának, ám katedráját még ebben az évben elveszti. 1918 novemberében elnöke lesz a Nemzetközi Egyesületnek, funkciójáról 1919-ben lemond, mivel Horthy Magyarországról nem irányítható érdemben az Egyesület. Mindezen események nyomán munkássága is alapvetően megváltozik, a huszas években már egy másfajta Ferenczit látunk, mint korábban. Hollós így jellemzi a különbséget:

„... az 1918-ig tartó működés csodája az volt, hogy ez időszakban Ferenczi keze munkája alatt zúgó erdő támadt, az ezután következő időkben egy elcsendesedett tisztáson évente egy-egy hatalmas tölgy bontotta ki lombját” (Hollós, 1934). Ferenczi érdeklődése egyre nyomatékosabban fordul az analitikus technika felé, szemben Freuddal, akit viszont a teória és a kultúra kérdései foglalkoztatnak. Ferenczi kifejleszti az aktív technikát, mely eredetileg Freud intencióiból fogant, de utóbb egyes fogadtatásra talált analitikus körökben. Ugyanez lett a sorsa Ferenczi Rankkal közösen írott könyvének az *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*-nek is.” (Hollós, 1934).

Ferenczit bizonytalanság jellemzi ebben a második szakaszban, amely 1920-tól 1926-ig tart. Hol mint új felfedezések hirdetője, hol mint „megtérő fiú” jelenik meg előttünk. Lelkesen támogatja Rankot a születési trauma és a határidő-szabás kérdésében, majd visszavonja ezeket a nézeteit. Kidolgozza az aktív technikát, majd szükségesnek látja az indikáció pontos körülhatárolását és beszűkítését. Mint Harmat írja, hol újítónak, hol ortodoxnak mutatja magát (Harmat, 1986). Miközben az analitikus technikában új és új változtatásokat hajt végre, újra meg újra szembetalálja magát a klasszikus tanokhoz és a Freudhoz való lojalitás kérdésével. Vissza-visszatérő aggodalma, hogy Freud nem ért majd egyet elgondolásaival. Bálint Jones-hoz írott leveléből tudjuk, hogy Ferenczi képtelen volt tudományos kritikának felfogni Freud véleményét az aktív technikáról, inkább személyes sérelemként kezelte azt. Ez az időszak tehát Ferenczi belső küzdelmének korszaka, a tusakodás önmagával. Az *Über forcierte Phantasien* című tanulmányában 1924-ben, majd a *Zur Psychoanalyse von Sexualgewohnheiten* című cikkében 1925-ben az aktív technika alkalmazási területeit kísérli meg leírni, ám 1926-ban már szükségesnek látja az aktív technika korlátait és ellenjavallatait összegezni *Kontraindikationen der aktiven psychoanalytischen Technik* című munkájában.

Ferenczi 1926–27 fordulóján nyolc hónapot tölt Amerikában, ahol a New School for Social Research meghívására előadásokat tart. Számos pácienset analizál, Amerika nagy hatással van rá. 1927-ben egyetlen művet sem publikál. Dupont úgy véli, ez a hallgatás azt jelzi, nagy változás áll be Ferenczi érzés-, gondolkodás-, és munkamódjában (Dupont, 1988).

Az új szakasz beköszöntét, amely 1928-tól 1932-ig tart, Ferenczi egyik nagyhatású műve, *A pszichoanalitikus technika rugalmassága* vezeti be. Ebben az írásban még egyszer visszatekint az aktív technikára, s kiemeli mindazt, amit értéknek gondol belőle. Ám az analitikus legfőbb eszközének már nem a feszültségfokozást tartja, miként az aktív technikánál, hanem az analitikus tapintatát. A relaxáció eszközével kíván eredményt elérni, az analitikus — modern, Ferenczi által még nem használt kifejezéssel élve — empátiás attitűdjét hangsúlyozza. Relaxációs technikáját tovább tágítja *A relaxáció elve és a neokatharxis* (1930) valamint a *Felnöttek gyermekanalízise* (1931) című munkájában. E szakasz

terméke továbbá az 1932-ben írott *Klinikai Napló*, melyet azonban nem publikálásra szán, valamint nevezetes 1932-ben született dolgozata, a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között*. Utóbbi írása Ferenczi tudományos végakarátának is tekinthető, amelyben összegzi nézetait. A wiesbadeni kongresszusra írta ezt, s előtte megmutatta Freudnak. Jones így tudósít erről: „Végzetes találkozásuk napján Ferenczi belépett Freud szobájába, és köszönés helyett így szólt: »Olvassa el kongresszusi előadásomat!«” (Jones, 1953).

Freud végigolvassa az írást, majd arra kéri Ferenczit, hogy egy évig ne publikálja tanulmányát, mely kérés „egyes-egyedül Ferenczi érdekét szolgálja”. A kongresszus szervezői Freud intenciói alapján meg akarják akadályozni, hogy Ferenczi felolvassa előadását, ám Jones úgy véli, hogy „nagyon sértő lenne, ha az Egyesület legnevesebb tagjával, sőt tulajdonképpeni alapítójával” közölnék, hogy „amit mondani szándékozik, az még meghallgatásra sem érdemes ...” (Jones, 1953).

A harmadik szakaszban Ferenczi hangja higgadt, határozott. Az „anyai” terapeuta áll előttünk, aki megtagadja az „analitikus rezervált hűvösségét”, a „foglalkozási képmutatást”, amellyel a klasszikus technikát alkalmazó terapeuta a páciensre reagál. Ferenczi enged a beteg igényeinek, saját klinikai tapasztalatait tekinti vezérfonalnak, Freud tanításait is revízió alá veszi.

Mint említettem, nem Ferenczi tudományos munkásságát kívánom elemezni ebben a tanulmányban. Mégis Ferenczi alkotói periódusait taglaltam itt, mert az a személyes problematika, amelyről most fogok szólni, jobban érthetővé válik az életpálya ismeretében.

Ferenczi, az ember

Az apa hatása Ferenczi életében

A pszichoanalízis és kriminalitás című tanulmányában Ferenczi így ír:

„Egy orvosról van szó, aki tanulás céljából vetette alá magát analízisnek. Minthogy kimondott neurotikus tünetei nem voltak, az analízis főleg jelleme fejlődésének rekonstrukciójában állott. Erre az ő jellemére igen büszke volt. Azok közé tartozik, kik sokra tartják igazságfanatizmusukat. Többek között törvényszéki szakértő is volt, és állandó munkatársa egy orvosi szaklapnak amely az orvosi erkölcs ellenőrzését tűzte ki egyik főcéljául. Eszménye e szaklap szerkesztője volt, aki mintegy büntető fórumként, kíméletlenül üldözött minden áltudományt, minden meg nem engedett reklámot, minden érdekhajhászt.

Az analízisben levő fiatalabb kolléga előtt az lebegett legfőbb cél gyanánt, hogy valamikor tisztelt barátja magas orvosszakértői állásának és szerkesztői vörös irónjának örökébe lépjen. Az analízis folyamán azután megtört nagyfokú önelégültsége, mint azt a következő példa is mutatja: Több évvel az analízis megkezdése előtt egy ellenfelek által kiadott orvosi szaklapban gúnyos hangú közlemény jelent meg. Elmondták ebben, hogy ez az önreklámozás üldözésében oly buzgó ifjú orvos egy hozzá címzett levelet hagyott benn az orvosi könyvtár egyik sok kézen forgó kötetében, világgá kürtölendő, hogy egy igen magas rangú állami funkcionárius orvosi tanácskozáásra hívta őt. Szóban forgó kollégánk fejéhez kapott, mert valóban ő volt az, akit ez a kitüntetés meglehetősen váratlanul ért; s a levél tényleg eltűnt. Ártatlansága tudatában meglehetősen hevesen támadt a gúnyoló kollégának, elkeseredett sajtóvita fejlődött ki közöttük, amelyben majdnem mindenki az ő pártját fogta; hiszen ismerték feddhetetlen jellemét. Későbbi analízise folyamán azonban gondolatban meg kellett

követnie csúfolódó támadóját. Mindinkább meg kellett békülnie azzal a lehetőséggel, hogy tudattalanja talán mégsem szándékolatlanul csempészte bele ama levelet a sokat olvasott könyvbe. Visszaemlékezett most, milyen igazságtalanságnak érezte akkoriban, hogy őt háttérbe szorítják, el nem ismerik, és mennyire jólesett neki ama levél, a jövőnd elismerés első reménysugara. El kellett tehát ismernie hogy a mások hibáinak üldözése azért volt számára kielégülés, mert kárpótolta azért, hogy önmagának ilyen eszközöket meg nem engedett. Az analízis folyamán azután sok kisebb és nagyobb vétke is emlékezetébe jutott, amelyeket egészen elfelejtett volt. Megrendítően hatott rá a következő esemény felidézése: egy nappal imádvá szeretett apja halála után — tizenöt éves volt akkor —, nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy kísérletezésekhez el ne vegyen egy kis üveg étert, amelyet halódó apja élesztgetésére használtak volt, bezárkózott vele egy félreeső helyre, és ott meggyújtotta az étert, amivel könnyen tüzet is okozhatott volna. Teljesen tudatában volt, hogy cselekvése tiltott és szentségtörő. Még emlékezett a szinte hallható szívdobogásra, amely tette közben elfogta. E tett után nagy megbánás töltötte el, és megfogadta, hogy apja emlékét úgy fogja megőrizni, hogy élete végéig naponta legalább egyszer gondolni fog rá. Az analízis további folyamán viselkedésének ösztönös alapját is sikerült világosan rekonstruálnia. Végső fokon és teljesen tudattalanul az apával való rivalitás volt indoka az örömtűz meggyújtásának az apa halála után.

Látjuk tehát, hogy a feddhetetlen, sőt túl szigorú jellem itt is a gyermekkori ösztönös alapon épült fel, ennek kompenzálása, sőt túlkompenzálása gyanánt. Beismerési kényszeremnek hogy adózom, megvallom, hogy ez az orvos én voltam” (Ferenczi, 1982).

Azért idéztem kicsit hosszabban Ferenczit, mert e sorokban igen nyíltan vallott önmagáról, s apjához fűződő viszonyáról. Ferenczi egy tizenegy gyermekes családban hét fiú közül ötödiknek született. Apja Fränkel Bernát, egy Lengyelországból bevándorolt zsidó könyvkereskedő, aki 1848-ban részt vett a magyar szabadságharcban. Miskolcon telepedett le, s egy könyvesbolt, utóbb egy könyvkiadó tulajdonosa lett. Nevét 1879-ben magyarosította Ferenczire. Dénes Zsófia így ír Ferenczi ifjúkoráról:

„Ferenczi Sándor könyvek között nevelkedett, miként Anatole France. Apja Miskolcon könyvkereskedő, hangversenyszervező, kultúrát terjesztő ember volt, sok gyermekkel megáldott családapa, s a fiúk valamennyien könyvespolcok között nőttek fel. Sándoron ez a »gyerekszoba« egész életén át érezhető volt ...” (Dénes, 1973).

Ferenczi tizenöt éves, amikor apját elveszíti. A veszteség érzékenyen érinti, miként a fenti idézetből is kiderül. Az apát idealizálja, s rejtett módon ellenséges érzéseket táplál iránta. Ferenczi egyik első szakmai ideálja, apai barátja Schächter Miksa volt, a *Gyógyászat* főszerkesztője, aki iránt ugyanolyan rajongó szeretetet táplált, miként később Freud iránt is (Mészáros, 199 3). Az apa iránt táplált érzelmeiről szól Ferenczi egy 1921-ben Groddeckhez írott levelében:

„Levele kritikus időszakban érkezett. Mostanában sűrűn vannak rossz éjszakáim, és levelét az egyik ilyen éjszaka után kaptam meg, amikor arra ébredék, hogy nem kapok levegőt, jéghideg a bőröm, fáj a szívem, gyöngöe a pulzusom ... Felsorolom a tüneteket: Az első, amelyik eszembe jut a munkától való viszolygásom. (Ezzel kapcsolatban erre gondolok: nem szabad, hogy többre vidd az apánál) Az 1915–1916-os esztendőben, amikor (egy évig) egy magyar kisvárosban voltam katonaoorvos, és nem volt semmi dolgom, kidolgoztam a genitális fejlődés nagy és „nagyszabású” elméletét, mint az állatoknak a kiszáradás elleni reakcióját a szárazföldi élethez való alkalmazkodás idején. Sohase tudtam rászáni magamat, hogy ezt az értékes

munkát, amely mindez ideig a legfontosabb, papírra vessem. Az idevágó adatok a legnagyobb összevisszaságban szunnyadnak íróasztalom legmélyén” (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Egy másik idézet Ferenczi 1922-ben Groddeckhez írott leveléből:

„... sokat javult a kedélyem és a fizikai állapotom. Hogy miért, nem tudnám pontosan megmondani. Freud professzor szakított rá egy-két óráttal, hogy foglalkozzék velem; még mindig ragaszkodik ahhoz a korábban már kifejtett véleményéhez, hogy a fő clem nálam a gyűlölet, amelyet *iránta* érzek, amiért (akárcsak valamikor az apa) megakadályozta a nálam fiatalabb menyasszonyommal való házasságomat (aki jelenleg a mostohaanyám). Tehát az ellene irányuló gyilkos hajlamaim fejeződnek ki az éjszakai haldoklási jelenetekben (kihűlés, hörgés). Ezeket a tüneteket egyébként a szülői koitusz emlékképei is determinálják. Be kell vallanom, jólesett, hogy végre beszélhettem gyűlölködési rohamaimról az apának, akit annyira szeretek ...” (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Az anya hatása Ferenczi életében

„Legnagyobb meglepetésemre el kellett ismernem, hogy a páciensnek sok szempontból igaza van” — írja Ferenczi *Naplójában*, amikor R. N. nevű páciense azzal vádolja őt, hogy sok rejtett, gyűlölködő indulat van benne. „Gyerekkoromból egy különös szorongás maradt bennem az olyan erőteljes nők iránt, mint amilyen a páciens. Azokat a nőket találtam, s találok ma is »szimpatikusnak«, akik bálványoznak engem, akik alávetik magukat elképzeléseimnek és különösképpen; másfelől viszont az olyan nők, mint a páciens, rémületet váltanak ki belőlem és felidéznek gyerekkori éveim önféjűségét, gyűlölködését. A rendkívüli kedvesség és különösen a túlzott barátságosság megegyezik azokkal az érzésekkel, amiket anyám iránt éreztem. Amikor anyám kijelentette, hogy rossz vagyok, ezzel rendszerint még rosszabbá tett. De legjobban azzal sebzett meg, amikor azt állította, hogy megölm őt; ez fordulópontot hozott, ekkor saját belső megbízhatóságom ellenére kényszerítettem magamat, hogy jó és engedelmes legyek” (Dupont, [ed.], 1988).

Harmat szerint Ferenczi anyjához fűződő kapcsolata mindenkor ambivalens maradt. Így ír:

„Az anya figyelme már korábban is tizenegy gyermek között oszlott meg, s egyre aligha szentelhetett túl sok időt. Még inkább így volt ez 1888 után, amikor az anyának kellett átvennie a könyvvizletet. A szituáció meglehetősen tipikus: az anya a kenyérkereset miatt csak kevés figyelmet képes gyerekeire szánni, akik aztán részben elidegenednek tőle. Talán innen ered Ferenczi csillapíthatatlan szüksége szeretet és még több szeretet után, amiről környezetének tagjai egybehangozóan számolnak be” (Harmat, 1986).

Ferenczi így emlékezik anyjára egy Groddeckhez írott 1921-es levelében:

„Én voltam-e túlonult igényes vagy az anyám — akinek tizenegy gyermeke él, köztük én vagyok a nyolcadik — túlonult szigorú? Annyi bizonyos, hogy — emlékezetem szerint — gyermekkoromban nagyon kevés szeretetben és nagyon sok szigorúságban volt részem. A kedvesség és babusgatás ismeretlen volt a mi családukbán. Annál keményebben megkövetelték viszont az olyan érzelmeket, mint a szülők iránti tiszteltettség szemérem, satöbbi. Az ilyen nevelésnek lehet-e más eredménye, mint a képmutatás? Megóvni a látszatot, elrejtetni a rossz szokásokat — ez volt a legfontosabb. Így lett belőlem kiváló tanuló és titkos onanista. Félnék voltam, kerültem a trágár

szavakat — és lopott pénzen titokban prostituáltakhoz jártam. Hébe-hóba azért tettem egy-két óvatos kísérletet arra, hogy felfedjem magamat. Így történt, hogy egy szép napon »véletlenül« anyám kezébe került az általam ismert trágár szavak listája. De nem kaptam se segítséget, se felvilágosítást, csak erkölcsprédikációt” (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Egy másik helyen a *Napló*ban így említi meg élete „tragikus pillanatát” az édesanyjával:

„Mélyen alámerültem infantilis élményeim felidézésében; a legélénkebben női alakok képe jelent meg tétován, talán szolgálólányoké gyerekkorom legkorábbi éveiből; azután egy hullá képe, amelynek felnyitottam hasát, feltehetőleg a boncteremben; ehhez fűződött az az örült fantázia, hogy beeröltetnek a hullának ebbe a sebébe. Értelmezés: szenvedélyes jelenetek utóhatása, melyek feltehetőleg akkor játszódtak le, amikor egy szobalány talán megengedte nekem, hogy mellével játsszak, majd fejemet a két lába közé nyomta, ekkor én megrémültem és úgy éreztem, megfulladok. Ez a forrása a nők iránt érzett gyűlöletnek: ezért akarom felboncolni, azaz megölni őket. Ez az ami miatt anyám vádja »Te vagy a gyilkosom« a szívem legmélyéig hatolt, s (1) kényszeres vágyat ébresztett bennem, hogy segítsék bárkin, aki szenved, különösen ha nő; és (2) elmenekülök minden olyan helyzetből, amelyben agresszívnek kéne lennem” (Dupont [ed.], 1988).

Végül a *Napló* egy másik helyén így ír anyjáról, pácienseiről:

„Ami engem illet, infantilis agresszivitásom és hogy megtagadtam szeretni anyámat, átvédődtek pácienseimre. De akárcsak anyámnál, rendkívüli kényszeres erőfeszítéssel tisztán intellektuális, túlzó kedvességet mutattam, amely képessé tett, hogy valódi könnyeket hullassak (könnyeket, melyekről magam is azt hittem, hogy igaziak). (Lehetséges, hogy egész relaxációs technikám és rendkívüli kedvességem, amelyet megköveteltek magamtól pácienseim iránt, nem egyebek, mint eltűzött és szenvedélyes kifejeződései olyan érzelmeknek, amelyek alapvetően hiányoznak belőlem?) Ahelyett hogy a szívemmel éreznék, az eszemmel érzek. Ész és gondolat került a szív és libidó helyére” (Dupont [ed.], 1988).

Láthatjuk tehát, hogy a rideg, szigorú anya, aki attól sem riadt vissza, hogy fiát gyilkosnak titulálja, mély, soha be nem forradó sebeket hagyott Ferenczi személyiségén.

Freud hatása Ferenczi életében

A Freud–Ferenczi ellentétről már szinte mindent elmondtak, amit lehetett, s várható, hogy a levelezés teljes anyagának hozzáférhetővé válása további részletekkel színesíti a képet. Mit fűzhetnék én hozzá ehhez a témához? Talán a magam nézőpontjának megváltozását. 1987-ben, amikor tanulmányt írtam Ferencziről, átolvastam mindent, amihez csak hozzáfértem. Akkori dolgozatom végkicsengését ily módon lehetne összegezni: „Szegény Ferenczi! A rajongásig szerette Freudot, akitől csak elutasítást, kitagadást kapott, ebbe pusztult bele” (Benedek, 1987).

Ebben a vélekedésemben akár meg is erősíthetne maga Ferenczi, aki így ír Groddeckhez 1933 márciusában:

„Bizony, nem vétekezhet az ember büntetlenül, még hozzá annyit sok éven át. Baden-badeni rosszullétem egy eléggé veszélyes anémia kezdete volt, amely csaknem ledöntött a lábamról

Franciaországban, és csak kínos-keservesen tudtam, jóval a tervezett idő előtt, elvánszorogni hazáig. ... Ahogyan te is tudod, egészségi állapotom hanyatlásának pszichikai oka, a kimerültség mellett, a Freudban való csalódás volt” (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Hét év eltelt dolgozatom megírása óta, s időközben magam is analitikussá váltam. (Ez talán nem elhanyagolható szempont.) Elolvastam Ferenczi *Naplóját*, s most újraolvasva, akkori önmagamot, akkori vélekedésemet túlzottan egyoldalúnak látom. Lássuk tehát, mik azok a dokumentumok, amelyek megváltoztatták véleményemet!

„Némely tekintetben, igaz, Freud valóban ortodox volt” — írja Ferenczi a *Felnőtték gyermekanalízise* című munkájában. — „Terepített néhány olyan művet, amelyek évtizedek óta változatlanul, háborítatlanul megállnak, mintegy kikristályosodtak. Az *Álomfejtés* például egy ilyen csiszolt drágakő, tartalmában és formában oly szilárd, hogy az idők és a libido minden változásának ellenáll, úgyhogy kritika alig fér hozzá. Köszönjük meg a sorsnak a szerencsét, hogy ezzel a nagy és — állíthatjuk — liberális szellemmel együttműködhetünk” (Ferenczi, 1931).

Ezt írja tehát Ferenczi 1931 május 6-án a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület ünnepi ülésén elmondott előadásában. Ferenczi műveiben számos bizonyíték van arra, hogy nemcsak csodálta, de valóban szerette is a „Professzort”. S mégis mit vet papírra alig fél évvel később a *Naplóban*?

„Az a szorongást keltő gondolat meglehet nagyon erős a tudattalanban, hogy az apának meg kell halnia, amikor a fiú felnőtt, magyarázza azt a rettegését, hogy bármelyik fiát függetlenedni engedje. Ugyanakkor, ami megintcsak ezt igazolja, Freud, mint fiú valóban meg akarta ölni apját. S ahelyett, hogy ezt bevallaná, kitalálta az apagyilkos Ódipust, de természetszerűleg csak másokra alkalmazva, sohasem önmagára. Innen a félelem, hogy engedje magát másoktól analizálni, s innen ered az ötlet, hogy a civilizált felnőttek primitív ösztönimpulzusai nem valóságosak többé, s hogy az Ódipus betegség egy gyerekbetegség, mint a kanyaró” ...

majd egy kicsit később ezt írja:

„Valójában brilliáns ötleteit rendszerint egyes esetekre alapozza, szemfényvesztés ez, úgy ahogy van, amely elkápráztatott és csodálatba ejtett például engem is. »Mily csodálatos, hogy ő tudja ez!«. Ebben a felkiáltásban most a rejtett kételkedést fedezem fel: csak csoda ez, s nem pedig logikus meggyőzés, csak a rajongás, s nem pedig önálló véleményalkotás miatt követtem őt” (Dupont [ed.], 1988).

Ferenczi tehát vegyes érzelmekkel viseltetik Freud iránt. S ha netán azt hinnők, hogy ez az ambivalencia reális konfliktusaik eredménye — hiszen ezidőtájt, amikor ezt a bekezdést írta 1932 augusztusában már sok mindenen túl vagyunk — tévedünk. E bekezdést jó évvel megelőzi például Freudnak maró gúnnyal megírt, szakító levele, amely csók-levél néven vonult be a pszichoanalízis irodalmába. Ha tehát erre gondolnánk, akkor álljon itt egy Groddeckhez írott levélrészlet, amely 1910-es eseményekre utal:

„Időnként analizáltattam magamat vele (egyszer három, máskor négy vagy öt hétig), még azokban az években, amikor nyaranta együtt utazgattunk: de képtelen voltam teljes őszinteséggel feltárulkozni előtte. Őt is »stisztelettudó szemérem« jellemezte, túlságosan felnőtt volt hozzám

képe, túl sok volt benne az apából. Mindennek az lett az eredménye, hogy Palermóban, ahol velem együtt akarta megírni a paranoiával foglalkozó híres munkáját, hirtelen fellázadtam; már első este, amikor, alighogy leültünk dolgozni, le akart diktálni valamit, felpattantam és kijelentettem, hogy a diktálás még nem nevezhető közös munkának. »Szóval maga ilyen ember?« — mondta csodálkozva. »Netalán az egész munkát magának akarja?« Attól fogva esténként egyedül dolgozott. Én csak a javításokat végeztem, fojtogató keserűséggel. (Ma már, persze, tudom, mit jelent az »esténként egyedül dolgozott« és a »fojtogató keserűséggel« kifejezés! Azt akartam, hogy Freud szeressen.)» (Ferenczi–Groddeck, 1985).

A jelenetben persze Freud hozzáállása is „érdekes”, de hát ez a dolgozat most nem őrróla szól. Amit viszont jól láthatunk, Ferenczi egy duzzogó kamasz szerepét veszi fel immár harminchét évesen. Jones így kommentálja ugyanezt az eseményt:

„A vele folytatott számos bizalmas beszélgetésből tudom, mértéktelen és csillapíthatatlan vágy élt benne, hogy elnyerje apja szeretetét. Ez volt életének domináns szenvedélye ...” (Jones, 1973).

Egy másik epizód a Freud–Ferenczi levelezésből: Freud 1924 januárjában kelt levelében hosszasan ír műtétjéről és azt követő fizikai állapotáról, majd így folytatja:

„Nem mindenben értek egyet közös tanulmányukkal [Ferenczi és Rank, 1924], noha jó munkát végeztek, amit nagyon is sokra tartok. Néhány részletet kritikusan megvitattam Rankkal, de egészében véve jobb szeretnék a háttérben maradni, hogy ne zavarjam meg az Önök alkotókészségét” (Jones, 1973).

Ferenczi erre az igencsak enyhe ellenvéleményre többoldalas, indulatos választ küld, amelyben kifejti, teljesen váratlanul éri őt Freudnak az a mondata, hogy nem mindenben ért egyet a közös művel. Szemrehányást tesz Freudnak, hogy számos alkalommal egyeztettek vele, éppen azért, hogy elkerüljenek bármit, amivel Freud ne értene egyet. A könyv első változatát felolvasták neki, s örültek, hogy az elnyerte Freudnak a tetszését, kevés megjegyzését belevették a műbe. Úgy vélték, hogy ezek után Freudnak semmilyen ellenvetése nem lesz, de ha mégis lett volna, szívesen átdolgozták volna a tanulmányt. Ezek után pontról-pontra végigmegegy a lehetséges kifogásokon, és bizonygatja igazát. A levél végén egyetlen mondat:

„Én és feleségem nagy örömmel hallottuk a jó híreket az ön munkabírásról, s csak azt sajnáljuk, hogy rossz napokat is átélt.

Az ön hálás híve Ferenczi” (Jones, 1973)

Ezek az idézetek azt hivatottak demonstrálni, hogy Ferenczi nem tudta Freudot reális személyként kezelni. Mint az a korábbi fejezetekből is kiderült, elsősorban apja, másodsorban anyja hiányzó szeretetéért sóvárgott, és ezekkel az érzelmeivel szállta meg Freudot. Grubrich-Simitis szerint Ferenczi aktív technikája a rigorózusan megkövetelt szabályaival nem egyéb, mint a áttételes apafigurával, Freuddal való erőszakos azonosulás (Grubrich-Simitis, 1986). Ugyanígy a relaxációs technika azon az anyai empátián alapszik, amely Ferenczinek saját gyermekes gyengédség iránti vágyát fejezi ki. Ferenczi, egy „amúgy szigorú anya” fiaként Freudtól mint lehetséges korai anyai áttételes tárgyától várta ezt a gyengédséget, de ezen vágya kielégítetlen maradt.

Hasonló következtetésre jut Nemes Livia is, amikor így ír:

„Ferenci tudattalan vágyaiban azt kívánta volna az apától (Freudtól), hogy engedékeny anya legyen. Olyan engedékeny, mint felesége, aki még azt is megengedte, hogy a lányának udvaroljon, ... majd mégis őt, az anyát vegye feleségül. Olyan engedékeny legyen, hogy haljon meg, amikor erre szükség van” (Nemes, 1988).

Később Nemes így ír:

„Ferenci serdülőkori problematikája ebben a megvilágításban végülis egy serdülést lezárni nem képes identitáskrizist tesz láthatóvá. Úgy tűnik az idealizált apával (mesterével) nem tudott azonosulni, követelményeit és parancsait nem tudta belsővé tenni, azaz nem tudott a helyébe lépni, hanem fixálva maradt az engedelmes tanítvány és az »enfant terrible« ambivalens állapotában” (Nemes, 1988).

Ferenczinek ez az áttételes viszonyulása Freudhoz hol a rajongás, idealizálás képét öltötte, hol pedig a burkolt, vagy alig burkolt ellenségesség érzését, amely a visszautasítás, szeretetmegvonás miatti elkeseredésben, vagy Freud „valódi” indítékainak leleplezésében nyilvánult meg. Egyet kell tehát értsünk azokkal (például Hofferrel és Gedovel), akik szerint Ferenci negatív áttétele csakugyan kianalizálatlan maradt, még ha Freud azzal védekezik is, hogy annakidején ennek semmi jele nem volt.

Freud azt a reménysugarat jelentette Ferenci számára, hogy negatív érzelmeit, amelyeket szülei iránt táplált, s melyek személyiségén oly mély nyomokat hagytak, az áttétel segítségével feldolgozhatja. Freud azonban újra és újra kitért Ferenci ostroma elől, hogy vegye őt ismételtelen analízisbe. Ferenci további „analízise” fly módon az extrém méreteket öltött levelezésbe csúszott át, ám a negatív indulatok tényleges feldolgozása elmaradt.

Ferenci házassága

Ferenci 1919 márciusában feleségül veszi Pálos Gizellát, aki tíz évvel idősebb volt nála. Gizellával mint férjes asszonnyal Ferenczinek 1904 óta volt viszonya. Gizella volt férje Ferenci esküvője napján szívrohamban meghal. Ha eddig lettek volna kétségeink a házasság ödipális vonásairól, ez a drámai kifejelet alighanem eloszlatja őket.

Gizella igen kulturált, meleg és elfogadó asszony, akiben Ferenci megértő társra lel. A kapcsolatra azonban árnyékot vet, amikor Ferenci 1911-ben analízisbe veszi Elmát, Gizella lányát, és hamarosan beleszeret. Ferenci kérésére Freud átveszi Elma analízisét. Freud e ponton megengedhetetlenül beavatkozik Ferenci életébe, eltanácsolja attól, hogy Elmát feleségül vegye. Ferenci engedelmeskedik Freud tanácsának, bár utóbb szemrehányással illeti őt, mint aki megakadályozta, hogy boldog házaseletet éljen, családöt alapítson, gyerekeket nemzzen.

A házasság fordulópontot hoz Ferenci életében, amelyre még visszatérünk. Gizellával való házassága ugyanis azt jelenti, (az asszony ötvenhat éves ekkor) hogy Ferenci lemond arról, hogy saját gyerekei legyenek.

Kölcsönös analízis

Ferenczi elégedetlen volt önmagával, mint analitikussal, ez ösztökélte őt technikájának újabb és újabb megváltoztatására. A huszas és harmincas évek fordulóján az un. „nehéz esetek” specialistájává vált, páciensei között számos olyan akadt, akit ma borderline személyiségnek tartanánk. Számos páciense Amerikából jött Budapestre egyenesen azért, hogy Ferenczi analizálhassa őket. Így Ferenczi analizálta Clara Thompsont, Izette de Forest-et, s másokat. Ferenczi azonban olykor burkolt ellenségességet érzett önmagában páciensei iránt. Szenvedett ettől, és számos kísérletet tett arra, hogy megszabaduljon ezektől az indulatoktól. Korábban előírásokat adott pácienseinek — ez volt az aktív technika — hogy legyőzze a terápia elakadásait, ám utóbb úgy minősítette ezt a technikát, mint saját szadisztikus impulzusainak derivátumát. Később az analitikus tapintatára, a technika rugalmasságára, majd a relaxáció elvére építette kezeléseit, a gyengéd anya szerepét felvállalva. Ám ezt a technikát utóbb mazochisztikus attitűddel azonosította. Elégedetlensége önmagával csak nem szűnt meg. Mindezek vezették a kölcsönös analízis kísérletére.

A gondolat már régóta érlelődött benne. Különösen akkor érezte időszzerűnek a kölcsönös analízist, amikor R. N. nevű páciense a terápia elakadását nem saját ellenállására, hanem a Ferencziben megérett burkolt gyűlöletre vezette vissza. Ferencziben visszhangra találtak szemrehányásai. Így ír erről a *Naplóban*:

„A maga részéről fenntartotta azt a nézetét, hogy a gyűlölet érzését tapasztalja nálam, s azt kezdte mondani, hogy analízise sosem fog továbbhaladni, hacsak nem engedem neki, hogy a rejtett ellenségesség eme érzelmeit analizálja bennem. Csaknem egy éven át ellenálltam, de azután elhatároztam, hogy megteszem ezt az áldozatot” (Dupont [ed.], 1988).

Ferenczit két szempont is vezette a kölcsönös analízis elfogadásakor: egyfelől a pácienseivel való igen mély, empátiás azonosulás, másfelől a büntudat érzése saját agresszivitása miatt. Vikár György így ír erről:

„A büntudatérzés addig is szerepet játszott Ferenczi élményvilágában — most szokatlan erővel tör elő. Jelentkezik a jóvátétel vágya. Ennek sodrásába kerül a kölcsönös analízis, mint vezeklés az analitikus bűneiért. A leírásból világos, hogy *nem elsősorban nárcisztikus élt* szolgál. Ferenczi kinnal, szegényen küzdve szolgáltatja ki spontán asszociációt a betegnek, vállalva gyengeségét és ellenséges indulatait is, hogy az elakadt kezelést kimozdítsa a holtpontonról” (Vikár, 1993).

A kölcsönös analízis Ferenczi utolsó próbálkozása, hogy személyiségének árnyoldalától megszabaduljon. Karakterének szado-mazochisztikus vonásait nem sikerült feldolgoznia a szülőkkal való kapcsolatában, nem oldotta meg azokat Freudnál való analízise során sem, nem segített házassága, s nem segítettek megújuló terápiás erőfeszítései, se az aktív technika, se a relaxáció elve. A kölcsönös analízis az utolsó lehetőség, a szenvedőkkel való azonosulás, s önmaga feláldozása. Mint a *Naplóból* tudjuk, ez a heroikus kísérlet is kudarccal végződött.

A Ferenczi-kép a személyes életút tükrében

Talán nem szükséges bizonygatnom, hogy milyen nagyra tartom Ferenczi teljesítményét a hazai és az egyetemes pszichoanalízis történetében. Nemcsak technikai kísérleteivel érdemli ki elismerésünket, de méltán tekinthető a modern tárgykapcsolat-elméletek előfutárának, a borderline-patológia első megfogalmazójának, a modern viszontáttétel-felfogás előhírnökének. A kérdés tehát nem is az, hogy nagy ember, nagy analitikus volt-e, vagy sem. A kérdés, amely bennünket most foglalkoztat, hogy vajon ő maga mit gondolhatott teljesítményéről, hogyan ítélte meg önmagát.

Kevés adatunk van erről, inkább csak sejtéseink lehetnek. A továbbiakban arra a merész feladatra vállalkozom, hogy Ferenczi életútját összevegyem valószínűsíthető reményeivel, elképzeléseivel.

Tudjuk jól, hogy Ferenczi apja olyan férfi volt, akinek sok a gyereke és sok a „könyve”. Igaz a könyveknek nem ő volt a szerzője, de a kultúra szeretete, a műveltség, a liberalizmus jellemezte. Az ifjú Ferenczi olyan apához hasonlíthatta magát, aki felnőttként sok gyerek apja, emberként tudós, elismert férfi.

Azt is tudjuk, hogy eszményképnek is olyan férfit választott Freud személyében, aki sok gyermek apja, és szintén jó sok könyve volt, utóbbiakat egytől-egyig maga írta. A mérce tehát, amelyhez Ferenczi mérte magát, nem volt kimondottan alacsony. S hogy gyermekek és könyvek között ez a párhuzam nem is teljesen véletlen, arra maga Ferenczi tesz utalást Groddeckhez írott már idézett levelében. Most lássuk a folytatást:

„Ha mégis írásra adom a fejemet, e fontos munka helyett [a *Thalasszától* van szó; kiemelés tőlem, B. L.] csak rögtönzéseket írok, hogy el ne felejtsek teljesen. Az amerikai orvosok felkérésére, akik jelenleg Freudnál vannak tanulmányúton, két előadást kéne tartanom Bécsben a Metapszichológiáról ... De még nem írtam semmit, hozzá se fogtam a felkészüléshez. A tünetet (vagyis a munkától való viszolygást) gyakran ez a gondolat kíséri: nem éri meg a fáradságot. Vagyis: a világ nem ad eleget ahhoz, hogy kiérdemelje tőlem az „ajándékot”; nyilván anális erotizmusról van szó: semmit sem akarok elhullajtani, ha nem kapok érte ajándékot. Hogy miféle ajándékot? Ez csak gyerek lehet, a nőnek gyerekekkel kellene engem megajándékoznia, vagy — megfordítva — nekem kell szülnöm a világnak (az apa, az anya számára).

Csakhogy az a baj, hogy erotizmusom nem éri be ezekkel a magyarázatokkal; én (vagyis az „ösztonémem”) nem analitikus értelmezésre vágyom (vágóik), hanem valóságos dologra: fiatal nőre, gyerekekre! ...” (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Talán nem túlzó a feltételezés; Ferenczi olyan felnőttnek vágyta önmagát, aki sok gyerek szeretve tisztelt apja, és ugyancsak elismert, tudós férfiú. Saját szüleihez való ambivalens viszonyulása azonban nem könnyítette meg számára a férfivá érést. Mivel magyarazzuk továbbá azt a tényt, hogy Ferenczi, bár kifejezetten jó partinak számíthatott, hosszú ideig nem adta fejét nőülésre. Vagy vegyük azt a bizonyos epizódot Pálos Elmával, aki csinos is volt, szeretetre méltó, s ha Ferenczi csakugyan feleséget, gyereket akart volna, összeházasodhat vele, hiszen már gyűrűs menyasszonya volt. Ehelyett mit tesz Ferenczi? Beajánlja Freudhoz, aki azután eltanácsolja Pálos Elmától, s Ferenczi hagyja magát lebeszélni róla. Utólag azután szemrehányást tesz Freudnak, hogy megakadályozta a boldogságát.

Amikor tehát megházasodik 1919-ben, az nemcsak a boldog beteljesülést jelenti számára, hanem még valamit: a biztos lemondást arról, hogy gyermekei legyenek. Ez Ferenczi első csalódása az életben. (A Freuddal való tényleges konfliktus még sehol sincsen ekkor.)

Ezt a feltételezést támasztja alá Ferenczi alkotói habitusának megváltozása is. Emlékezzünk vissza Hollós megfogalmazására: „Ferenczi keze munkája alatt zúgó erdő támadt” első alkotói periódusa során, majd „az ezután következő időkben egy elcsendesedett tisztáson évente egy-egy hatalmas tölgy bontotta ki lombját” (Hollós, 1934). Ferenczi rendkívül termékeny alkotó volt első időszakában, nyolcvannál több dolgozatot írt ekkor. De hozzátehetjük, hogy csupa rövidebb lélegzetvételű munka — egyetlen „tölgyfa” sincsen köztük. Vannak persze zseniális, maradandó művei, mint az *Indulatáttétel és magábavetítés*, vagy *A valóságérzék fejlődésfokai és patológus visszatérésük*, de a nagy művet nem írta még meg. Ha nem tűnne túl profánnak, azt mondhatnánk, hogy „sok apró, pici gyereket” hozott világra.

A tényleges, biológiai termékenységről való lemondás után ez a tendencia megszűnik Ferenczinél. Már csak a nagy művet akarja megírni. Semmi rögtönzés, semmi szertelenség, mindegyik munkája megformált, kerek egész, míves munka, s látnivaló, hogy mindegyik azzal az igénnyel készül, mint a „nagy életmű egy-egy építőköve”. Talán nem véletlen, hogy Bálint Ferenczi összegyűjtött munkáinak a *Bausteine*, az „építőkövek” címet adta.

Csakhogy a nagy mű nem akar megszületni. Ebből a szempontból igen tanulságos Gedonak a megfigyelése, aki azt írja, hogy a huszas évek elején — éppen akkor, amikor Ferenczi a munkától való viszolygásáról panaszodik — két ember volt kizárólag alkalmas a pszichoanalízis megújítására: Freud és Ferenczi. Ferenczinek ezidőben számos olyan apró megfigyelése volt, amelyek a későbbi én-pszichológiából ismeretesek. A felettes én koncepciója implicit módon benne van a *Vasárnapi neurózisok* című munkájában. Apró jegyzeteiből kiderül, hogy Hartmann koncepcióját húsz évvel megelőzően beszél az én autonóm apparátusairól. A ticről írt dolgozata megelőlegezi az énen belüli konfliktusokról szóló elgondolásokat. Ugyancsak ír az én szerveződésének hierarchiájáról, s az énvédő mechanizmusokról is értekezik.

Gedo tehát nem kevesebbet állít, hogy a majdani én-pszichológia ott lebeg Ferenczi szeme előtt, csak a részektől nem látja az egészet. És azután ott van Freud, aki 1923-ban megírja a nagy művet; *Az ősválami és az én-t*, ami azután új irányt ad a pszichoanalízisnek.

Ha tehát ebből a szempontból nézzük, mindjárt jobban érthető, hogy Ferenczi miért csattan fel olyan hirtelen, amikor Freud kritizálni merészeli az *Entwicklungsziele*-t. Freud megteremtette az új én-pszichológia alapjait, Ferenczinek nem maradt más hátra, mint a pszichoanalízis új technikájának kialakítása. Az aktív technika ezért nem más, mint Ferenczi „édesgyermeké”, igazi nárcisztikus sérelem, ha ezt bárki kritizálja.

De van itt egy még fájóbb pont is. Ferenczinek a nagy munkája, amelyre annyi ideig készülődött, amelyet tíz éven át érlelt magában, ahogyan ő írja az „értékes munka”, a „fontos munka” végülis elkészült. A *Katsztrófák a nemi működés fejlődésében* című műről, vagyis a *Thalassáról* van szó, amely bár nagyon érdekes olvasmány, valóban eredeti gondolatokat tartalmaz, de megtörténik vele az, ami egy „nagy műnek” a halálát jelenti — gyakorlatilag visszhangtalan marad. Nemhogy az analízis megújítása nem következett be tőle, de mégcsak nem is vitakoztak vele. Ahogy az amerikai mondja valamire, ha nem

akar vele foglalkozni: érdekes. Ez lett tehát a *Thalassa* sorsa is, s megítélésem szerint ez ütötte a második szöveget Ferenczi koporsójára: a nagy mű, Ferenczi nagy műve, amely megújítaná a pszichoanalízist, sohasem készült el. Ha tehát Ferenczi 1927-ben ereje teljében egyetlen dolgozatot sem publikált, az nemcsak azért lehetett, mert Amerikában olyan jó lenni, s annyi minden elvonja az ember figyelmét az alkotástól. Többről van itt szó. Valószínűleg ekkor sejtette meg Ferenczi, hogy azt a bizonyos „Nagy Művet” már nem is fogja megírni.

Mi marad még hátra egy ilyen kvalitású embernek, mint Ferenczi? Axel Hoffer említi Grubrich-Simitis nyomán, hogy ha Freud a pszichoanalízis atyja, akkor Ferenczi az anyja. Ferenczi érdeklődése utolsó alkotói periódusában az analitikus „anya-szerepe” felé fordul, amely jobban megfelel klinikai beállítottságának.

Judith Dupont hosszabb tanulmányt írt Ferenczi eme utolsó alkotói periódusáról *Az az örült Ferenczi* címmel. Ebben leírja, hogy Jones szerint Ferenczi élete utolsó három évének munkáit le kell választani az életműről, mint egy megbomlott elme alkotásait. Öt műről van szó: *A nem-várt gyerek és halál-öszönye*, *A relaxáció elve és a neokatharzis*, *Felnőttek gyermekanalízise*, *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között*, valamint *A trauma a pszichoanalízisben*. Megállapítja, hogy ma ezt az öt cikket idézik a leggyakrabban. Nem kívánok az ezekben kifejtett tartalmi-gondolati anyaggal foglalkozni, hiszen ez nem tárgya munkámnak, de megállapítható, hogy Ferenczi ebben az alkotói periódusában kilépett a pszichoanalízis aktuális kontextusából. Munkássága az akkori analitikus világ teljes ellenkezésével találkozott, ezért is vált hihetővé, és általánosan elfogadottá, hogy azok a munkái egy megbomlott agy szüleményei. Ferenczi megszállottan a jövőnek, vagy az „igazságnak” dolgozott. Hiába tiltakozott Bálint és Hermann, hiába bizonygatták számosan, hogy Ferenczi ép eszénél volt a legutolsó pillanatig, Ferenczi olyan határokat lépett át, amelyek az akkori analitikus világ alappilléreinek számítottak, elfogadásukra remény sem maradt. Ferenczi ugyanis kikezdte az analitikus szerep biztonságát, a pácienssel való azonosulásban, önmaga feltárásában, boncolásában olyan messzire ment, amely már tulajdon épségét veszélyeztette. A kölcsönös analízis látványos ugrás ebbe a mélységbe, ne maradjon semmi se, ami a páciensből elválaszt bennünket. Hogy ez örület-e, vagy sem, azt nem kívánom minősíteni. De annyi bizonyos, hogy Ferenczi önként választotta a teljes izolációt, azaz harmadjára lemondott mindarról, ami addig az életet jelentette számára, az analitikus társadalom megbecsüléséről.

Nem meglepő tehát, ha miként Vikár is megállapítja, életének eme utolsó, sőt kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy utolsó utáni korszakában — hiszen a *Naplót* írva nem is gondolt arra, hogy az valaha is megjelenik — Ferenczit gyakorta kísérti a halál gondolata. Megrendítő olvasni sorait, ahol önmagát sokszor már nem mással, mint a traumatizált, megtagadott, haldokló gyermekkel azonosítja. *A trauma a pszichoanalízisben* című cikkében például így ír:

„Az önszétszakítás folyamatánál meglepő, de úgy látszik, általános tény a lehetetlenné vált tárgyi viszonyok narcisztikussá való átváltoztatása. Az istentől és embertől elhagyott egén tökéletesen kicsúszik a valóságból, és egy új világot teremt, amelyben a földi bajoktól befolyásolatlanul mindent, amit akar, elérhet. Ha addig nem szerették, sőt kínozták, akkor lehasít önmagából egy részt, amely segítségre kész vagy szerető, többnyire anyaszerű ápoló formájában személyiségének meggyötört maradványát megszanja, róla gondoskodik, fölötte határoz, és mindezt a legnagyobb bölcsességgel, átható értelemmel. E jelenség az intelligencia és a jóság maga, mondhatnók egy védőszent. Ez az angyal a szenvedő vagy megölt gyermeket kívülről látja (tehát az én szétrepedésének folyamatakor

mintegy kibújta a személyiségből), végigjárja az egész mindenséget segítségért, fantáziákat talál a másként meg nem menthető gyermek részére stb. Egy újabb túl erős trauma pillanatában azonban a védő patrónus is kénytelen bevallani tehetetlenségét és jóakarató csalafintaságait a megkínzott gyermeknek, és ekkor semmi más nem marad hátra, mint az öngyilkosság, hacsak nem történik az utolsó pillanatban valami kedvező a valóságban. Nos, ez a kedvező, amelyre az öngyilkosság impulzusával szemben utalhatunk, az a tény, hogy ennél az újlagos traumatikus küzdelemnél a beteg nem áll egyes-egyedül. Ámbar nem részesíthetjük mindabban, amit gyermekkorában megérdemelt volna, a segíteni tudás ténye mégis egymagában is lökést ad egy új életre” (Ferenczi, 1934).

Ferenczi a halált hozó betegséggel való viaskodásában egyes-egyedül állt. Groddeck így ír erről Ferenczi özvegyének:

„Kedves Gizella!

Sokáig töprengtem rajta, vajon megírjam-e vagy sem ezt a levelet, de most már elhatároztam, hogy megírom. ... Az utóbbi években csak sajtó szívvel tudtam Sándor életére gondolni. Kutató szellemének volt az áldozata — ettől a sorstól engem csak az kímélt meg, hogy én sohasem szomjaztam annyira a tudásra. ...Ez a kutatás egyre jobban elhatalmasodott rajta. Egy ízben ezt a kifejezést hallottam tőle: »Atomjaira bontom a lelket«. De ha valaki komolyan megkísérli, hogy atomjaira bontsa a lelket, ez a törekvése csak önmaga felbomlásával végződhet, mivel a másik ember rejtély számunkra; csak saját lelkünket bonthatjuk atomjaira, önmagunk elpusztításával. Az a tény, hogy Sándor — akinek mindig is csodálatm teltségét és bátorságát — végül is milyen formában szabadult meg egy emberfeletti harc terhéől, teljesen mellékes. Időről-időre megpróbáltam figyelmeztetni, milyen veszedelmes útra lépett; de ahogyan az ember a rohanó áradatot se tartóztathatja fel a pusztá tenyerével, Sándoron se lehetett segíteni. Aki azt állítja, hogy nekem sikerült volna, nem mond igazat. Bármily közel állt is hozzám, bármilyen szoros volt is a barátságunk, már fényévnyi messziségben volt tőlem, és ezt a távolságot nem tudtam és nem is akartam áthidalni. — Erről többet nem tudok mondani neked ...” (Ferenczi–Groddeck, 1985).

IRODALOM

- ARON, L., HARRIS, A.** (eds.): 1993. *The Legacy of Sándor Ferenczi*. Hillsdale, N. J.: The Analytic Press.
- BÁLINT MIHÁLYE**: 1934. Ferenczi Sándor mint orvos. *Gyógyászat*. 74. 312–315.
- Bálint Mihály levele Ernest Jones-hoz, 1957. In: Roazen, 1980.
- BÁLINT, M.**: 1958. Sándor Ferenczi's last years. *International Journal of Psycho-Analysis*. 35. 434–436.
- BÁLINT, M.**: 1966. Die technischen Experimente Sándor Ferenczis. *Psyche*, 20. 904–925.
- BARANDE, ILSE**: 1972. *Sándor Ferenczi*. Paris: Payot.
- BENEDEK LÁSZLÓ**: 1987. *Az orvos-beteg kapcsolat pszichoanalitikus modellje Ferenczi Sándor munkái alapján és felfogásának recepciója*. Kézirat.
- BENEDEK L.**: 1993a. *Self-disclosure in the Ferenczi papers*. Kézirat.
- BENEDEK, L.**: 1993b. What Can We Learn From Ferenczi Today? In: *The Legacy of Sándor Ferenczi*.
- BUDA BÉLA**: 1976. Ferenczi Sándor munkássága és életműve a mai tudományos ismeretek fényében. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 33. 276–291.
- CREMERIUS, JOHANN**: 1984. *Vom Handwerk des Psychoanalytikers: Das Werkzeug der psychoanalytischen Technik*, Hamburg: Frommann-Holzboog.
- DAHMER, HELMUT**: 1976. Sándor Ferenczi - Sein Beitrag zur Psychoanalyse. In: Eicke, D., Hg., *Die Psychologie des 20. Jahrhunderts*. München: Kindler, 167–196.

- DÉNES ZSÓFIA:** 1972. Ferenczi Sándor, *Vigília*, 38. 196–200.
- DUPONT, JUDITH** (ed.): 1988. The Clinical Diary of Sándor Ferenczi. Cambridge, Mass.: *Harvard University Press*.
- DUPONT, JUDITH:** 1988. *Az az óriult Ferenczi*. Kézirat. Ford. Gáspár Judit.
- EITINGON, MAX:** 1933. Abschiedsworte an Sándor Ferenczi. *Imago*, 19. 289–295.
- FEDERN, PAUL:** 1933. Sándor Ferenczi. Gedenkrede, gehalten in der Trauersitzung der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung. *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse*.
- FERENCZI SÁNDOR:** 1909. Indulatáttétel és magábavetítés. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1912. Hipnotikus hatások lelki elemzése. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1913. A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1914. *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán*. Budapest: Dick Manó.
- FERENCZI S.:** 1917. Patoneurózisok. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1919. A pszichoanalízis haladása. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1927. *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében [Thalassa]*. Budapest: Pantheon.
- FERENCZI S.:** 1924. Über forcierte Phantasien. *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse*. X. 6–16.
- FERENCZI S.:** 1925. Zur Psychoanalyse von Sexualgewohnheiten. *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse*. 6–39.
- FERENCZI S.:** 1926. Kontraindikationen der aktiven psychoanalytischen Technik. *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse*. XII. 3–14.
- FERENCZI S.:** 1928. A pszichoanalitikus technika rugalmassága. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1929. *The unwelcomed child and his death instinct*. New York: Brunner/Mazel.
- FERENCZI S.:** 1930. A relaxáció elve és a neokatharzis. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1931. Felnöttek gyermekanalízise. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1932. Nyelvzavar a felnöttek és a gyermek között. In.: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest: Gondolat, 1971.
- FERENCZI S.:** 1934. Trauma a pszichoanalízisben. In: Ferenczi, 1982.
- FERENCZI S.:** 1982. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Budapest: Magvető.
- FERENCZI SÁNDOR–RANK, OTTO:** 1924. *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- FERENCZI SÁNDOR–GRODDECK, GEORG:** 1985. Ferenczi Sándor és Georg Groddeck kiadatlan leveleiből. *Világosság*, XXVI. évf. 12. sz. 768–774. Ford. Ádám Péter.
- FORTUNE, CH.:** 1993. Az „R. N.” eset: Ferenczi Sándor radikális kísérlete a pszichoanalízisben. *Thalassa*, (4), 1: 173–187.
- FREUD, SIGMUND:** 1933. Ferenczi Sándor. In: *Lélekelemzési Tanulmányok*. Budapest: Somló Béla. (reprint kiadás: T-Twins, 1993.) 5–8.
- FREUD, S.:** 1937. A befejezett és a vég nélküli analízis. In: Buda Béla (szerk.): *Pszichoterápia*. Budapest: Gondolat, 1981.
- GEDO, JOHN:** 1976. The wise baby reconsidered. *Psychological Issues Monographs*. 34/35. IUP, 357–378.
- GRUBRICH-SIMITIS, ILSE:** 1986. Six letters of Sigmund Freud and Sándor Ferenczi on the interrelationship of psychoanalytic theory and technique. *International Review of Psycho-Analysis*, 13. 259.
- GRUNBERGER, BÉLA:** 1976. From the „active technique” to the „confusion of tongues”. On Ferenczi’s deviation. Reprinted from: *Psychoanalysis in France*. New York: International Universities Press.
- HARMAT PÁL:** 1986. *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Második átdolgozott és bővített kiadás: Sopron: Bethlen Gábor kiadó, 1994.
- HAYNAL, ANDRÉ:** 1989. *Die Technik-Debatte in der Psychoanalyse*. Frankfurt am Main: Fischer..
- HERMANN IMRE:** 1991. Jones Ferenczi betettségéről alkotott diagnózisának objektivitása. *Thalassa*, (2), 2: 127–129.
- HOLLÓS ISTVÁN:** 1934. Emlékezés Ferenczi Sándorra. *Gyógyászat*. 74. 305–309.
- HOFFER, AXEL:** 1993. Ferenczi’s relevance to contemporary psychoanalytic technique. In: *The Legacy of Sándor Ferenczi*. 75–80.
- JONES, ERNEST:** 1973. Sigmund Freud élete és munkássága. Budapest: *Európa*.

- MASSON, JEFFREY M.:** 1984. The Assault on Truth. New York: *Farrar, Strauss and Giroux*.
- MÉSZÁROS JUDIT:** 1993. Ferenczi's preanalytic period embedded in the Cultural streams of the fin de siècle. In: The Legacy of Sándor Ferenczi, 41–51.
- NEMES LÍVIA:** 1988. Freud and Ferenczi: A Possible Interpretation of Their Relationship. *Contemporary Psychoanalysis*, 1988. 24. 240–249.
- PAÁL JÁNOS:** 1976. Psychoanalyse in Ungarn. In: Eicke, D., Hg., *Die Psychologie des 20. Jahrhunderts*. München: Kindler.
- RACHMAN, A.:** 1993. Ferenczi and Sexuality. In: The Legacy of Sándor Ferenczi. 81–100.
- RAJKA TIBOR,** 1973. Ferenczi Sándor. *Orvosi Hetilap*. 114, 2828–2833.
- ROAZEN, PAUL:** 1980. Freud and his Followers. Harmondsworth: *Penguin Books*.
- VIKÁR GYÖRGY:** 1993. A szenvedés és a halál motívumai Ferenczi Klinikai Naplójában. Kézirat.
- WALTER, H.:** 1980. Sándor Ferenczi. In: Rattner (Hg.), *Wandlungen der Psychoanalyse*. Wien: *Europaverlag*.